

Ieronim Megizerning “Turkiy Til Negizlari” Asarining Nashr Etilishi Va Boblar Talqini

Mahkamova Dilafruz SHavkat qizi¹

Annotatsiya: Maqola Ieronim Megizerning to‘rt asr avval G‘arbiy Yevropada turkiy tillarning o‘rganilishiga asos bo‘lgan “Turkiy til negizlari” asarini yozgani va bu asar haligacha turkiy dunyo izlanuvchilari tomonidan to‘liq va atroflicha o‘rganilmaganligini ko‘zda tutadi. Megizer grammatikasi 1612-yilda Leypstigda lotin tilida nashr etilgan bo‘lib, bu asar XVIII asr oxirigacha Yevropada ilm-fan tili bo‘lib xizmat qilgan va turkiy tillar tadqiqini amalga oshirishda tarixiy ahamiyatga ega bo‘lgan yirik voqea bo‘lib, Yevropada arab yozuvidan foydalangan holda turkiy matnning bosma nashrining birinchi namunasi bo‘ldi.

Kalit so‘zlar: Ieronim Megizer, “Turkiy til negizlari”, turkiy til grammatikasi, turkologiya

Kirish

Ieronim Megizer muallifligidagi turkiy bo‘lmagan xalqlar uchun turkiy tilning grammatik tuzilishini tasvirlashga qaratilgan, bundan to‘rt asr muqaddam Leypstigda tipografik usulda nashr etilgan noyob asar “Turkiy til negizlari” deb nomlandi. O‘rta asr turkiy yodgorliklari va turkiy bosma kitoblar tarixini o‘rganishda ilm ahli uchun bu asar yangi sahifa ochdi. 2012-yilda bu asarning asl matni va parallel ravishda tatar va rus tillariga tarjimasi kiritilgan nusxasi Tatariston olimlari tomonidan ilm ahliga taqdim etildi. I. Megizer grammatikasining Qozon nashri ahamiyati jihatidan A.A. Glashev tashabbusi bilan amalga oshirilgan eski qipchoq tilining eng muhim yodgorligi “Kodex Cumanicus” bilan bir qatorda tura oladi. [1]

Metadologiya

Tarjima bilan parallel ravishda yodgorlikning asl matni yoki faksimilesi taqdim etilishi V.M. Yakovlev talqinidagi qadimgi turkiy matn “Baxt kitobi” (Irq bitigi) nashrida kuzatilib, turkiy dunyo olimlari tomonidan yuqori baholangan edi. Bu yo‘nalishda nashr etish turkiy runik matnlar va qadimiy uyg‘ur yodgorliklarini tabdil qilishda keng qo‘llanilgan edi, ammo o‘rta asr turkiy matnlarini nashr etishda bunday amaliyot juda kam kuzatilib, bunday asarlarning ilmiy darajasini pasaytiribgina qolmay, matnning asl mazmunidan ancha uzoqlashgan va natijada ko‘plab tanqidlarga sabab bo‘lgan nashrlar e‘lon qilindi. Binobarin, Megizer grammatikasi matnini tayyorlagan qozonlik filologlarning nashri o‘rta asr turkiy yodgorliklarni o‘rganishda asil matnga tayanilganligi uchun ham ahamiyatga molik. Adabiy til tarixi bilan umumturkiy til tarixini qat‘iy ajratib ko‘rsatish zarur. Ko‘pincha turkologlar bu talabni chetlab o‘tib, yozma yodgorlik faktlarini ma‘lum bir tirik tilning individual sinxron hodisalarining aksi sifatida talqin qilishgan, yoki yozma yodgorlikni bittagina xalq mulkiga bog‘lashgan. Shuningdek, eski yozma matnlarni stilistik jihatdan farqlash muhim, chunki bu sotsiologik parametrlarning kiritilishi adabiy tillarning tarixiy rivojlanishini turkiy davlat tuzilmalari doirasida yanada aniqroq ko‘rsatishga imkon beradi. Bu muhim tamoyillar “Turkiy til negizlari” asarining Qozon nashrida keng qamrovda o‘z ifodasini topdi.[2]

Natija va Muhokama

Turkiy adabiy tillarning shakllanishining umumiy manzarasida Kichik Osiyo adabiy tili ham o‘z o‘rnini egallab, yozma yodgorliklarda o‘z aksini topdi. Turkologiya uchun bu adabiy tilda

¹ Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti 1-kurs doktoranti, @mail:dilafruz-mahkamova@mail.ru

me'yorlarning shakllanishiga oid ma'lumotlar ham katta ilmiy qiziqish uyg'otdi. Tabiiyki, ularning eng ifodali aksi tegishli tilning maxsus grammatik tavsiflarida uchraydi. Ieronim Megizerning "Turkiy til negizlari" asarida aynan shunday tavsif uchraydi. Bu tavsif Kichik Osiyo hududida qo'llanilgan tilning og'zaki versiyasi ko'rinishining birinchi maxsus tasnifi bo'lib, uning asosida o'sha davrning me'yorlashtirilgan koynesi shakllana boshlaydi. Muallif o'z asarida tilning fonetikadan tortib lotin-turkiy (2460 leksema) va turkiy-lotin (2440 leksema) lug'atlariga kiritilgan matn va barcha turkiy til qatlamlarini o'z ichiga olgan. Tabiiyki, turkiy til grammatikasi o'sha davrda amalda bo'lgan lotin tili grammatikasi tamoyillariga tayangan holda o'rganilgan. Ammo "Turkiy til negizlari" asarining ilk bosma nashri jahon hamjamiyatiga turli turkiyzabon etnik guruh so'zlashadigan til bilan tanishish imkonini berdi.

Ieronim Megizerning o'zi o'z davrining ko'zga ko'ringan olimi, nufuzli tarixchi va filologi bo'lib, uning shuhrati birinchi marta 1592-yilda nashr etilgan ko'p tilli qiyosiy lug'atning aniq va manfaatli tuzilganligi bilan belgilanadi. "Turkiy til negizlari" asari yaratilganda esa ushbu tajribaga tayanilganligi, ishning puxta va aniq bo'lishiga katta e'tibor qaratilganligi tadqiq jarayonida ko'zga tashlanadi. Muallif turkiy til grammatikasi uning uchun yangi mavzu ekanligini va "g'ayrioddiy dalillar" bilan ajralib turishini ta'kidlaydi. Olimni turli skriptlarni tipografik ko'paytirish nuqtayi nazaridan "tovush-harf" munosabatini aniqlash, shuningdek, orfoepiya qoidalarini ishlab chiqish, umumiy tilshunoslik nazariyasi asosida turli tillarning grammatik tuzilishini tavsiflash, til tizimlarining xilma-xilligini tushunish va bundan o'quv amaliyotida foydalanish kabi savollar qiziqitirdi. Arab grafikasiga asoslangan turkiy yozuvning grafologik jihati Megizer grammatikasining juda ko'p sahifalarini haqli ravishda egallaydi, bundan tashqari, bu turli alifbolardan foydalanishda tipografik texnologiyaning yangi imkoniyatlarini namoyish qilish uchun imkoniyat bo'ldi. Nominal va og'zaki paradigmatlarni taqdim etishning jadval usuli bir xil darajada oqlanadi va tushuntiriladi.

Megizer grammatikasi turkiy va lotin tillarining ikki xil grammatik tizimlarining parcha-parcha bo'lsa-da, qiyosan solishtirib amalga oshirilgan birinchi asardir. Asarning birinchi bo'limi 6 bosqichdan iborat:

1)	<i>Fonetika (Arab yozuvi asosida)</i>
2)	<i>Harflarga sharh</i>
3)	<i>Unli tovushlar va harakatlar</i>
4)	<i>Bo'g'in tizimi</i>
5)	<i>To'g'ri talaffuz va diniy jumlar orqali berilgan misollar</i>
6)	<i>45 ta mashq va maqollar bilan ishlash</i>

Kitobning ikkinchi qismining o'n uch bobida turkiy tillarning grammatik kategoriyalari bayon etilgan. Ular quyidagilardan iborat: otlarning qiyosiy darajalari (*De Comparatione Nominum*), ot turlari va yasama otlar (*De Speciebus Nominum, seu Nominibus Derivativis*), son otlar (*De Nominibus Numeralibus*), olmoshlar (*De Pronominibus*), fe'llar (*De Verbo*) va fe'llarning shaxs-son shakllari (*Conjugationum Verborum Exempla*) va boshqalar. Bu asarning 6, 7, 8 va 9-boblarida Ieronim Megizer turkiy tillardagi fe'l masalasiga alohida e'tibor bergani yaqqol ko'zga tashlanadi. Muallif fe'lning asosini tahlil qilishga intilgan. U turkiy til grammatikasini tushuntirishda lotin tilining grammatik modeliga tayangan. Shu boisdan, Megizerning ayrim nazariy qarashlari zamonaviy turkiyshunoslikdagi qarashlarga mos kelmaydi [3, 284].

Asarning ikkinchi kitobida participle (fe'lning sifat-dosh shakli), ravish, predlog, bog'lovchi va undov so'zlarga alohida boblar ajratilgan. Bu bo'limlarda ko'tarilgan masalalar — alohida izlanishni talab qiladigan ilmiy mavzulardir. Megizer turkiy til grammatikasini tushuntirishda lotin tilining grammatik kategoriyalariga tayangan, chunki o'sha davrda turkiy tillar hali mustaqil ilmiy tadqiqot obyekti sifatida shakllanmagan edi.

Uchinchi bobda turkiy tillarga oid mashqlar, nasroniylik dinining asosiy qoidalari (ibodat matni, Dekalog, 51-zabur) hamda 220 ta maqol keltirilgan. Bu maqollar orasida turkiy tillardan tashqari arab, fors, italyan, nemis va lotin tillaridagi maqollar ham mavjud [8, 282]. Ba'zi maqollar rus maqollariga yaqin bo'lib, hatto rus xalq maqollariga tenglashtirish mumkin. Mazkur maqollarni tatar olimlari tatar va rus tillariga tarjima qilganlar.

XVII asrda Yevropa olimlari tomonidan qog'ozga tushirilgan ushbu maqollar orasida bugungi zamonaviy qozoq va o'zbek tiliga juda yaqin namunalar mavjud:

- *Baluk bashdan kokar (tatarcha) — Baliq basidan chiriydi (qozoqcha) — Baliq boshidan sasiydi (o'zbekcha)*
- *Eufmek sheytandendur (tatarcha) — Asyqqan shaytannyng isi (qozoqcha) — Shoshqaloqlik shaytandandir (o'zbekcha)*
- *Yorgangá ğarağan ayaq uzarsyng (tatarcha) — Körpengge qarai kösil (qozoqcha) — Ko'rpangga qarab oyoq uzat (o'zbekcha)*
- *Biruq bilen eki qush tutulmas (tatarcha) — Bir oqpen eki qoyandy almaysyng (qozoqcha) — Bitta o'q bilan ikkita quyonna urdi (o'zbekcha)*
- *Yahshy at kamchyga muhtaj emes (tatarcha) — Jaqsy at qamshysaldyrmaz (qozoqcha) — Yaxshi otga bir qamchi*

To'rtinchi bobda ikki yo'nalishda tuzilgan lug'at keltirilgan: lotincha-turkcha va turkcha-lotincha. Birinchi lug'atda 2460 ta, ikkinchisida esa 2440 ta so'z mavjud. Lug'atdagi leksik birliklar hayotning barcha sohalariga oid so'z boyligini o'z ichiga oladi. Ieronim Megizerning ushbu asari Yevropada turkiy tillarni ilmiy o'rganishga qaratilgan dastlabki harakatlar qatoriga kiradi hamda XVII asrdagi lingvistik tadqiqot uslubini, shuningdek, o'sha davrdagi turkiy tilning holatini ko'rsatib beruvchi, zamonaviy ilm-fan uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan muhim manbadir.

Xulosa

Ieronim Megizerning "Turkiy til negizlari" asari turkiy tillarning tarixiy rivojlanishini, fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu asarning nashr etilishi turkologiya faniga katta hissa qo'shgan bo'lib, ayniqsa tilshunoslik bo'yicha tadqiqotlar olib borayotgan olimlar va talabalar uchun noyob ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Asarda har bir bob aniq tizimda bayon etilib, turkiy tillar negizidagi fonetik o'zgarishlar, grammatik strukturalar, so'z yasalishi va semantik o'zgarishlar ilmiy asosda yoritilgan. Ayniqsa, Megizerning tilga bo'lgan ilmiy yondashuvi, strukturaviy tahlil metodlari va tarixiy-lingvistik tafakkuri bu asarni o'z davri uchun ilg'or ilmiy yutuq sifatida namoyon qiladi. Asarning bugungi kunda nashr etilishi va o'rganilishi zamonaviy turkiy tilshunoslikning taraqqiyotiga xizmat qilmoqda hamda turkiy tillarning o'zaro bog'liqligini ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish imkonini bermoqda. Shu boisdan, "Turkiy til negizlari" asari nafaqat tarixiy tilshunoslik, balki madaniy meros sifatida ham alohida e'tiborga loyiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Elze T. Ieronim Megizer. Umumiy nemis biografiyasi (Allgemeine Deutsche Biographie). – Jild XXI. – B. 183–185.
2. Dilichar A. 1612 yilda Yevropada nashr etilgan ilk turkiy grammatikaga oid xususiyatlar. – IDAYB, 1970. – B. 197–210.
3. Ieronim Megizer. *Turkiy tilning asoslari / Основы тюркского языка*. – Qozon: Magarif-Vakyt, 2012.
4. Nasilov D.M. Ieronim Megizer grammatikasining nashriga doir. // Ieronim Megizer. *Turkiy tilning asoslari / Основы тюркского языка*. – Qozon: Magarif-Vakyt, 2012.
5. Budagov L.Z. Turkiy-tatar lahjalarining taqqoslama lug'ati. – II jild. – Sankt-Peterburg, 1871.

6. Vinogradov V.A., Ganiyeva T.A. Lingvistik ensiklopedik lugʻat. – Moskva: Sovet ensiklopediyasi, 1990.
7. Varbot J.J. Lingvistik ensiklopedik lugʻat. – Moskva: Sovet ensiklopediyasi, 1990.
8. Nuriyeva F.Sh., Petrova M.M., Sungatullina M.M. Ieronim Megizerning turkiy-lotin grammatikasiga (1612) izohlar. // Ieronim Megizer. *Turkiy tilning asoslari / Основы тюркского языка*. – Qozon: Magarif-Vakyt, 2012.

